

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ: ΑΦΗΓΗΣΗ ΜΙΑΣ ΒΙΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ

Χριστίνα Καρκανιά *

1. Εισαγωγή

Το κείμενο αυτό αποτελεί την αφήγηση μιας βιωματικής ερευνητικής εμπειρίας στην περιοχή του Ψυρρή, κατά τη διάρκεια της έρευνας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών με τίτλο «Επιχειρηματικότητα, Κίνδυνοι και Ανταγωνισμός στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας».¹ Αυτό που προσπαθώ να καταδείξω, μέσω αποσπασματικών περιγραφών διάφορων πτυχών της γειτονιάς και της σχέσης της με τις γύρω περιοχές, είναι ότι η εξέλιξή της μέσα στο χρόνο είναι συνεπής ως προς τη γενικότερη τάση που επικρατεί στην οικονομία και στην κοινωνία: το κέντρο της Αθήνας, από αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί μια μικρογραφία της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας.

Πιστεύοντας ότι η εικόνα για την πόλη σχηματίζεται εξίσου έγκυρα τόσο από ακαδημαϊκά άρθρα, όσο και από εφημερίδες, περιοδικά και το διαδίκτυο, δεν θέλησα να ιεραρχήσω τις πηγές με ακαδημαϊκά κριτήρια. Ως προς την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή, η επαφή και η συζήτηση με τους ανθρώπους, καθώς και η παρατήρηση της κίνησης και της ζωής της γειτονιάς, διάφορες ώρες της ημέρας, ήταν εξίσου καθοριστική με τα αποτελέσματα της στατικής ανάλυσης των ερωτηματολογίων.

Παρ' όλο που ζούμε σε εποχή εξειδίκευσης, η συγκέντρωση ομοειδών μαγαζιών σε μια γειτονιά δεν είναι σύνδρομο των καιρών. Οι έμποροι ανέκαθεν συγκεντρώνονταν σε περιοχές και δημιουργούσαν «πιάτσες» στο κέντρο ή στην περιφέρεια της πόλης. Το ποια κριτήρια διαμορφώνουν αυτήν την ανάγκη ή αυτό το αποτέλεσμα δεν αλλάζει το γεγονός ότι η τάση για εξειδίκευση

---

* Κοινωνική Ανθρωπολόγος, MA, Social Anthropology.

1. Το εν λόγω έργο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του υποέργου «Αθήνα και Μετανάστευση: Εμείς και οι “Άλλοι” οι “Άλλοι” κι Εμείς» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» (Γ' ΚΠΣ, Αριστεία σε ερευνητικά Ινστιτούτα ΓΤΕ Τ, 2ος κύκλος, Υπουργείου Ανάπτυξης).

στη διασκέδαση του Ψυρρή δεν είναι ούτε μοναδικό, ούτε πρωτότυπο φαινόμενο. Πριν τη σημερινή συσσώρευση των μπαρ και των καφετεριών, υπήρχε η εξειδίκευση σε άλλου τύπου μαγαζιά. Άλλωστε ήδη από τον 19ο αιώνα, η περιοχή ήταν γνωστή για τα καφενεία και τις ταβέρνες της, αλλά και για τους «μάγκες» που κυριαρχούσαν εκεί, τους «κουτσαβάκηδες» (Καιροφύλας, 2000). Η σημερινή της εξέλιξη, λοιπόν, είναι μάλλον συνεπής σε αυτήν την εικόνα.

Σε αυτό μπορεί να προστεθεί ότι ούτε η συγκέντρωση ανθρώπων με κοινή καταγωγή σε μία περιοχή είναι νέο φαινόμενο: πριν τη δημιουργία δρόμων με εθνικό χαρακτήρα – μη ελληνικό, όπως η οδός Διπλάρη του Ψυρρή που έχει συγκεντρώσει την κοινότητα των Μπαγκλαντεσιανών (Μαραθού, 2007), υπήρχαν γειτονιές με έντονο τοπικιστικό χαρακτήρα – ελληνικό: του Ψυρρή ήταν οι Ναξιώτες που έδιναν ιδιαίτερο χρώμα στην περιοχή, ενώ σύμφωνα με μία ετοιμολογία, είναι οι Ψαριανοί που της έδωσαν το όνομά της (Καιροφύλας, 2000).

Παρά τα δύο παραπάνω δεδομένα, θεώρησα ότι η περιοχή του Ψυρρή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, σε σχέση με τις γύρω περιοχές, αντικατοπτρίζει μία ευρύτερη εξέλιξη της κοινωνίας και της οικονομίας – από την παραγωγή στην κατανάλωση.

1. Το σήμερα

1.1. Η περιγραφή

Η γειτονιά του Ψυρρή έχει σε μεγάλο βαθμό μετατραπεί σε χώρο διασκέδασης. Τα αντίστοιχα μαγαζιά – που αυξάνονται με ιδιαίτερα γρήγορους ρυθμούς – έλκουν στη γειτονιά κόσμο, από νωρίς το απόγευμα μέχρι το επόμενο πρωί, που πάει εκεί για να διασκεδάσει από κάθε μεριά της Αθήνας. Οι περισσότερες επιχειρήσεις είναι προσανατολισμένες στη διασκέδαση (φαγητό, ποτό, καφές, γλυκά, ζωντανή μουσική). Παράλληλα εμφανίστηκαν και νέα μαγαζιά, με είδη περιπέτρου, επίσης ανοικτά ως αργά την νύχτα, αλλά και ΑΤΜ Τραπεζών, για να εξυπηρετήσουν το κοινό των βραδινών μαγαζιών. Επιπλέον, έχουν εμφανιστεί και κάποια μαγαζιά ρούχων, αξεσουάρ και αντικειμένων design, με πρωτότυπο χαρακτήρα. Ρούχα και αξεσουάρ που βρίσκονται στον αντίποδα των κινέζικων μαγαζιών και των αλυσίδων ρούχων που έχουν κυριαρχήσει στις γειτονικές περιοχές: πωλούνται πιο μοναδικά κομμάτια, ενώ ο πελάτης έχει τη δυνατότητα να μάθει ποιος έφτιαξε αυτό που θέλει να αγορά-

σει, το οποίο κατασκευάζεται είτε στην Ελλάδα είτε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.² Ασφαλώς, αυτό κάνει τις τιμές υψηλότερες, ή αλλιώς λιγότερο «ανταγωνιστικές», αλλά σε πλήρη αναλογία με τις χρεώσεις για ποτό, φαγητό ή και καφέ στα καταστήματα της γειτονιάς. Χαρακτηριστικό είναι ότι αρκετά από αυτά τα μαγαζιά δεν ακολουθούν το ωράριο των εμπορικών καταστημάτων, αλλά μένουν ανοικτά μέχρι πιο αργά, για να καλύψουν τις ώρες προσέλευσης του περισσότερου κόσμου, θυμίζοντας τα αντίστοιχα που λειτουργούν στα τουριστικά νησιά κατά την υψηλή περίοδο του καλοκαιριού.

Παρ' όλα αυτά, θα ήταν άστοχο να αγνοήσει κανείς την ύπαρξη πολλών καταστημάτων που λειτουργούν ακόμη, κατά τη διάρκεια της μέρας: δερμάτινα είδη, είδη υποδηματοποιίας, κομπολόγια, τέντες, παιχνίδια, είδη σπιτιού, έπιπλα, μαχαίρια, πρέσσοι και πολλά άλλα. Τα μαγαζιά αυτά υπάρχουν εδώ και πολλά χρόνια³ και το ότι δεν δείχνουν να γνωρίζουν ιδιαίτερη ακμή αυτήν τη χρονική περίοδο δικαιολογείται κυρίως από το είδος τους – που ξεπερνιέται από τη σημερινή οικονομία της αγοράς – και όχι τόσο από την μετατροπή της περιοχής σε χώρο διασκέδασης. Άλλωστε, από μόνη της η αύξηση της επισκεψιμότητας μίας περιοχής μάλλον θετικά αποτελέσματα μπορεί να επιφέρει στο εμπόριο.

Η μετάλλαξη της περιοχής, βέβαια, είναι συνεπής προς το αναπτυξιακό μοντέλο που ακολουθεί η χώρα, σε αντιστοιχία με την Ευρωπαϊκή Ένωση και ακολουθεί τη γενική τάση της οικονομίας – τόσο της ελληνικής, όσο και της ευρωπαϊκής – που δείχνει να είναι η αντικατάσταση της παραγωγής προϊόντων από την παροχή υπηρεσιών και μάλιστα υπηρεσιών που δεν σχετίζονται με είδη πρώτης ανάγκης. Από τη στιγμή που μια χώρα ακολουθεί ένα μοντέλο οικονομίας το οποίο υπαγορεύει τη στροφή από την αγροτική ή άλλη παραγωγή στην παραγωγή υπηρεσιών⁴ είναι μάλλον λογικό να εξαφανίζονται τα κέντρα παραγωγικής δραστηριότητας από το κέντρο της πόλης. Τα είδη που πωλούνται στου Ψυρρή είναι αυτά που κατά κύριο λόγο είτε εισάγονται – από χώρες εκτός της ΕΕ – και πωλούνται φτηνότερα σε πολυκαταστήματα, είτε απευθύνονται, σε επαγγελματίες που έχουν πια μειωθεί ή εκλείψει, καθώς τα είδη που παρήγαγαν αυτοί με τη σειρά τους, εισάγονται. Εδώ

---

2. Παράλληλα μειώνεται και η πιθανότητα αυτός ο κάποιος να είναι ανήλικος, ή να εργάζεται σε συνθήκες και με αμοιβή που ο ίδιος δε θα δεχόταν σε καμία περίπτωση.

3. Το 62% των ερωτηθέντων στην περιοχή του Ψυρρή απάντησε ότι το κατάστημα βρίσκεται εκεί πάνω από 20 χρόνια (έναντι του 40,2% για το υπόλοιπο κέντρο). Αντίστοιχα αυξημένο βέβαια είναι και το ποσοστό των καταστημάτων που λειτουργούν λιγότερο από δύο χρόνια – 13,5% έναντι 7,2% για το υπόλοιπο κέντρο. Τα νέα μαγαζιά είναι πράγματι μπαρ, καφετέριες και εσπιατόρια, ενώ τα πιο παλιά ανήκουν στο «παραδοσιακό» εμπόριο.

4. Το 68,7% του ΑΕΠ της χώρας για το έτος 2006 ήταν υπηρεσίες (Economist, 2006)

και αρκετά χρόνια η χώρα δεν παράγει πια «ανταγωνιστικά» πολλά είδη. Είναι συνεπές να μεταφέρονται ή να κλείνουν οι βιοτεχνίες – ήδη πολύ νωρίτερα τα εργοστάσια γκαζιού και μεταξιού, που έδωσαν το όνομά τους στις γειτονικές περιοχές – και τα μαγαζιά «παραδοσιακού» εμπορίου και να αντικαθίστανται από μαγαζιά που εντάσσονται στη «βιομηχανία» της διασκέδασης.

Στην καπιταλιστική οικονομία, η εκτίμηση μιας οικονομικής δραστηριότητας ως μη ανταγωνιστικής έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή συρρίκνωση έως εξαφάνιση της. Στην Ευρώπη, αυτό ακολουθείται συνήθως από τη συνειδητοποίηση της αξίας της και την προσπάθεια διατήρησής της – έστω και μέσω επιδοτήσεων – ως «παραδοσιακής», «διατηρητέας» κ.λπ. Η τάση αυτή συνδέεται άλλωστε με την εμπορευματοποίηση, καθώς οι «παραδοσιακές» δραστηριότητες και τα «διατηρητέα» κτήρια εξυπηρετούν τόσο την τουριστική βιομηχανία, όσο και τη βιομηχανία διασκέδασης. Η ύπαρξη των καταστημάτων «παραδοσιακού» εμπορίου όπως και η ύπαρξη του εργοστασίου του φυσικού αερίου στο γειτονικό Γκάζι αποτέλεσαν τον πόλο έλξης για τη δημιουργία μιας γειτονιάς διασκέδασης, αρχικά πιο εναλλακτικής από τις υπάρχουσες.

Τελικά, τα μαγαζιά του Ψυρρή προσφέρουν αυτό που ο κόσμος δείχνει έτοιμος να πληρώσει: καφέ, ακριβά ποτά – συχνά νοθευμένα, υπερτιμημένο φαγητό – σε «παραδοσιακές» ταβέρνες αν και κατασκευασμένο από υλικά που παράγονται όλο και πιο μακριά από τον τόπο που καταναλώνονται, και μαζική διασκέδαση.

1.2. Ανταγωνισμός – αλλοδαπή επιχειρηματικότητα

Οι περισσότεροι μετανάστες είναι σήμερα συγκεντρωμένοι στο Δήμο Αθηνών.⁵ Τα μαγαζιά των αλλοδαπών δεν είναι ανταγωνιστικά προς τις επιχειρήσεις της περιοχής. Είτε μαγαζιά διασκέδασης είτε παραδοσιακού εμπορίου, τα ελληνικά μαγαζιά δεν έχουν κάτι να φοβηθούν από τα κινέζικα μαγα-

---

5. Χαρακτηριστικά, ενώ συνολικά στη χώρα το ποσοστό των αλλοδαπών είναι 7,2%, αυτό ανεβαίνει στο 10% για την περιφέρεια της Αττικής και στο 18% για το Δήμο Αθηναίων (Απογραφή ΕΣΥΕ, 2001). Το ποσοστό ανεβαίνει περισσότερο εάν εξεταστούν μεμονωμένες γειτονίες (π.χ. για τον Κεραμεικό το ποσοστό είναι 29,4 %), ενώ για την περιοχή που εξετάζουμε και ορίζεται από τις οδούς Αθηνάς, Ερμού, Αγ. Ασωμάτων, Πειραιώς και Σοφοκλέους, και σε σύνολο 1.723 κατοίκων, το ποσοστό των αλλοδαπών είναι 52% (ΓΓΕΣΥΕ, 2001). Σημειώνεται ότι τα στοιχεία της απογραφής του 2001 απέχουν μάλλον από την σημερινή πραγματικότητα: για παράδειγμα οι Κινέζοι υπολογίζονται σε 554 σε όλη την επικράτεια, ενώ σύμφωνα με εκτιμήσεις είναι σήμερα περίπου 20.000 – εκ των οποίων ήδη οι 1.200 νόμιμοι (Γ. Δ., 18/08/07).

ζιά ρούχων, τα είδη διατροφής ή τα internet cafe της ευρύτερης περιοχής.⁶ Τα ξένα προϊόντα – π.χ. τα εισαγόμενα κινέζικα ρούχα, τα παιχνίδια αλλά και οι συσκευές – δημιουργούν πρόβλημα κατ' αρχάς σε επίπεδο εισαγωγής στη χώρα και, δευτερευόντως, σε επίπεδο λιανικού εμπορίου ή εργαζομένων από τη χώρα παραγωγής των προϊόντων. Όταν οι εισαγωγές προϊόντων από μια χώρα γίνονται με ευνοϊκούς όρους, δεν είναι το λιανικό εμπόριο αυτό που δυσχεραίνει τον ανταγωνισμό⁷ ούτε ασφαλώς είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι, διευκολύνοντας σημαντικά την εισαγωγή προϊόντων από χώρες που παράγουν πολύ περισσότερο, με αισθητά μικρότερο κόστος, τα προϊόντα δεν θα κατακλύσουν την τοπική αγορά – όπως και την παγκόσμια – με αποτέλεσμα την αλλοίωση του χαρακτήρα της.⁷ Το ότι τελικά τα φτηνά κινέζικα παπούτσια επηρεάζουν δυσχερώς τους τεχνίτες και τους εμπόρους ειδών υποδηματοποιίας δείχνει τελικά απομακρυσμένο ως συνέπεια και όχι ευθέως ανταγωνιστικό προς τις επιχειρήσεις της περιοχής.

Κάποιοι κάτοικοι δείχνουν να ανησυχούν περισσότερο: «Έχει διαταραχθεί τόσο πολύ η ισορροπία της γειτονιάς που σε λίγο θα θέλουμε να αγοράσουμε ψωμί και θα βρίσκουμε μόνο πιτζάμες και παπούτσια» (Νικολακόπουλου, 2007). Πράγματι, ο φούρνος που είδα στην πρώτη επίσκεψη για συνεντεύξεις στην Πλατεία Κουμουνδούρου είχε μετατραπεί σε κινέζικο μαγαζί ρούχων πριν τελειώσει η έρευνα. Αυτό που η δήλωση αυτή εκφράζει για την περιοχή, αντικατοπτρίζει την ευρύτερη τάση για απαξίωση κάποιων παραγωγικών δραστηριοτήτων, την κατηγοριοποίηση των υπολοίπων ως «ανταγωνιστικών» ή μη, με μόνο κριτήριο το κόστος παραγωγής, αγνοώντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτά παράγονται, οι οποίες είναι συνήθως απάνθρωπες για τους εργαζόμενους. Αποτέλεσμα: συνεχής διακίνηση αγαθών αμφίβολης ποιότητας, ώστε να μην μείνουν αυτοί που έχουν τα χρήματα χωρίς αγαθά. Ασφαλώς οι πιτζάμες και τα παπούτσια δεν τρώγονται, όπως δεν τρώγονται και οι τράπεζες, οι ασφαλιστικές και οι λοιπές υπηρεσίες.

---

6. Άλλοι εμπορικοί δρόμοι της πόλης έχουν επηρεαστεί πολύ περισσότερο, ιδίως από τα κινέζικα προϊόντα (όπως, για παράδειγμα, η Αιόλου).

7. Οι ίδιοι οι καταστηματάρχες, όταν ζητήθηκε να αξιολογήσουν τον σημαντικότερο ανταγωνιστή τους (από το 1 έως το 5, ανάμεσα σε ελληνικές επιχειρήσεις, ξένες επιχειρήσεις, πολυεθνικές, πολυκαταστήματα και πλανόδιους), έδωσαν ανάλογες απαντήσεις: ως προς τα ξένα μαγαζιά, κανένας δεν τα ανέφερε ως νούμερο 1 κίνδυνο. Το 21,6% τους τοποθετεί στην 4η θέση. Αντίθετα, τα πολυκαταστήματα και οι πολυεθνικές αναφέρονται πολύ ψηλότερα στον κατάλογο (18,9% και 21,6% αντίστοιχα τα τοποθετεί στην 1η θέση).

1.3. Εγκληματικότητα - «ασφάλεια» - «security»

Σε δημόσια συζήτηση με θέμα «Κεραμεικός, Μεταξουργείο, Ψυρρή – Χρόνια προβλήματα ζητούν λύση»,⁸ ως προβλήματα αναφέρθηκαν «η γκετοποίηση, η έλλειψη καθαριότητας, η μονομέρεια στις χρήσεις γης (κέντρα διασκέδασης και καταστήματα ρουχισμού), διακίνηση ναρκωτικών, εγκαταλελειμμένα κτήρια, άστεγοι, έλλειψη σχολικών κτηρίων, κυκλοφοριακή συμφόρηση, ηχορρύπανση, αυθαίρετες παρεμβάσεις σε ιστορικά κτίρια και πολλά άλλα» (Ανυπόγραφο, 02/05/07). Κάποια από αυτά τα προβλήματα αναφέρονται και από τους καταστηματοάρχες της έρευνας.⁹ Ιδιαίτερο ρόλο έχει διαδραματίσει –κατά κοινή ομολογία των καταστηματοαρχών– η μεταφορά του ΟΚΑΝΑ στην Σωκράτους. Η ύπαρξη του Κέντρου αυτού έχει ως αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλών χρηστών ηρωίνης στη γειτονιά, δεδομένο το οποίο δεν ευχαριστεί τους επιχειρηματίες, οι οποίοι έχουν συνδέσει την ύπαρξή του με την εγκληματικότητα. Αμφίβολο είναι αν ευχαριστεί τους κατοίκους. Η εγκατάσταση της μονάδας στη γειτονιά ήταν ασφαλώς ανάγκη: οι χρήστες και οι έμποροι της ηρωίνης ήταν και πριν εκεί, απλά μερικούς δρόμους πιο πάνω.

Σε ένα μέρος με τόσα βραδινά μαγαζιά, προστίθεται, αναγκαστικά θα έλεγε κανείς, άλλη μια μορφή εγκληματικότητας: η προστασία. Εδώ υπάρχει μία καινοτομία: η προστασία προσφέρεται «νόμιμα». Οι μπράβοι δείχνουν κι αυτοί να έχουν οργανωθεί στο πνεύμα της εποχής. Είναι – κατά τα άλλα – νόμιμες εταιρείες security, που δεν δέχονται το ότι σαν απάντηση στην πρόταση για συνεργασία με τα μαγαζιά. Εντυπωσιακό μάλιστα είναι ότι δεν απευθύνονται μόνο στα βραδινά μαγαζιά: αντίστοιχη εμπειρία – και σύμβαση με την εταιρεία – ανέφερε και μαγαζί με δερμάτινα είδη. Οι μαγαζάτορες δεν έδειξαν να το θεωρούν μεγάλο πρόβλημα, καθώς το ποσό που ζητά η εταιρεία – ή οι εταιρείες – είναι κατά την κρίση τους «πολύ χαμηλό». Ένας ανέφερε ότι κόβουν νόμιμες αποδείξεις όταν ζητηθεί. Η γειτονιά άλλωστε έχει παράδοση και στην ύπαρξη κυκλώματος μπράβων, ήδη από τον 19ο αιώνα.¹⁰

8. Πραγματοποιήθηκε στις 24 Απριλίου 2007, με πρωτοβουλία του Συλλόγου κατοίκων «Παναθήναια» και του περιοδικού Monumenta.

9. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι καταστηματοάρχες δεν δείχνουν να συνδέουν την εγκληματικότητα με την ύπαρξη αλλοδαπών στη περιοχή. Στις ερωτήσεις που αφορούσαν την εθνικότητα των δραστών επιθέσεων και προσβολών κατά προσώπων και μαγαζιών, η συντριπτική πλειονότητα θεωρεί ότι αυτές γίνονται από μεικτές ομάδες Ελλήνων και αλλοδαπών, (44,8%, 63% και 52,6% αντίστοιχα, για επίθεση κατά προσώπου, κατά μαγαζιού και στο δικό τους μαγαζί). Ακολουθούν αυτοί που πιστεύουν ότι οι δράστες είναι Έλληνες (27,6%, 14,8% και 21,1%) και τα μικρότερα ποσοστά όσων πιστεύουν ότι είναι αλλοδαποί (10,3%, 14,8% και 10,5%).

10. Οι Κουτσαβάκηδες, οι «μάγκες του Ψυρρή» κυριάρχησαν στη συνοικία, προσφέροντας

2. Αναβάθμιση – υποβάθμιση ή απλώς εμπορευματοποίηση;

2.1. Αναβάθμιση - υποβάθμιση

Ως αναβάθμιση μίας περιοχής μπορούν να θεωρηθούν διαφορετικά πράγματα: η βελτίωση της όψης και της κατάστασης των κτηρίων, η αλλαγή στη χρήση τους, η αύξηση της αξίας των ακινήτων ή/και των ενοικίων, η μείωση ή και η εξάλειψη της εγκληματικότητας στην περιοχή, ο καθαρισμός, μέσω της βελτίωσης της διαχείρισης των απορριμμάτων, αλλά και η απομάκρυνση κατοίκων χαμηλότερου εισοδήματος και η εγκατάσταση νέων κατοίκων, ανώτερου εισοδήματος. Στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, για την περιγραφή ανάλογων διαδικασιών συναντάει κανείς τους όρους «εξωραϊσμός», «αναβάθμιση», «εξευγενισμός», «gentrification», ακόμα και «trendification» (ανάμεσα σε άλλους, Καλαντίδης, 2007· Παπάρη, 1998· Kalima, 2001). Κάποιοι από τους όρους ηχούν ουδέτεροι, κάποιοι είναι πλέον αρκετά ιδεολογικά φορτισμένοι.¹¹ Το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας, άλλωστε, «προβλέπει την ποιοτική αναβάθμιση των παραδοσιακών περιοχών της πόλης, μέσω ποιοτικών παρεμβάσεων μεγάλης κλίμακας» (άρθρο 15 παρ.2.5 του Ν.1515/85). Τελικά, αυτό που συμβαίνει είναι η υπέρμετρη επέκταση των χρήσεων αναψυχής. Το κατά πόσο αυτό είναι συνεπές με το Σχέδιο ή αντιστρατεύεται τις επιδιώξεις του είναι υπό έλεγχο.

Το τι συνιστά αναβάθμιση ή υποβάθμιση μίας περιοχής δεν είναι πάντα σαφές. Κατά τη διάρκεια της έρευνας, οι περισσότεροι ερωτώμενοι ζήτησαν διευκρίνιση για το τι θεωρείται «αναβάθμιση» και τι «υποβάθμιση», καθώς δεν ήταν βέβαιοι για το τι αποτελεί η – φανερή σε όλους – αλλαγή στο είδος των μαγαζιών και στη φυσιογνωμία της περιοχής. Άλλωστε, πολλοί δεν έδειχναν καθόλου σίγουροι και για το αν οι ίδιοι είναι ευχαριστημένοι με την κα-

τις υπηρεσίες τους σε όποιον τους πλήρωνε, αλλά διαλύθηκαν από τον Δημήτριο Μπαϊρακτάρη, διευθυντή της στρατιωτικής αστυνομίας Αθηνών – Πειραιώς, το 1893 (Καιροφυλάς, 2000).

11. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραπάνω διαδικασίας στην Αθήνα παραμένει η Πλάκα: σήμερα η περιοχή αποτελείται κυρίως από τουριστικά μαγαζιά, κτήρια που στεγάζουν πολλές υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και από κατοικίες κυρίως ανθρώπων με ανώτερο του μέσου εισοδήματος. Οι τελευταίοι είναι σε ανοιχτή μάχη με τα μαγαζιά καθώς –σύμφωνα με πολλούς– αυτά υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής τους. Ο αντίλογος των μαγαζιών ασφαλώς είναι ότι ήταν εκεί πριν από αυτούς και ότι ως ένα βαθμό οι δικές τους επιχειρήσεις «αναβάθμισαν» την περιοχή, ώστε να εγκατασταθούν αυτοί στη συνέχεια. Κάποιοι από τους κατοίκους της Πλάκας έχουν οργανωθεί, με τη σύσταση της Επιτροπής Πρωτοβουλίας Κατοίκων Πλάκας, για την προστασία της φυσιογνωμίας της και των κατοικιών. (<http://www.ellinikietairia.gr>).

τάσταση: οι παλιοί έμποροι δεν ήταν ευχαριστημένοι με την αλλαγή της φυσιογνωμίας της γειτονιάς τους, αλλά αναγνώριζαν ως θετική συνέπεια την αύξηση στις αξίες των ακινήτων, στις περιπτώσεις που το μαγαζί ήταν ιδιόκτητο. Οι νέοι ιδιοκτήτες μαγαζιών, από την άλλη, δήλωναν μεν ευχαριστημένοι από την αλλαγή στη φυσιογνωμία της περιοχής, στην οποία οι ίδιοι συνέβαλαν – αν όχι προκάλεσαν – και από τις ανακαινίσεις των κτηρίων, αλλά οι περισσότεροι ήταν μάλλον προβληματισμένοι από τη συνεχή αύξηση του αριθμού των μαγαζιών – σε συνδυασμό με τη χαμηλή ποιότητα πολλών από αυτά – και τον πιθανό «κορεσμό» της περιοχής, που μπορεί να τους βλάψει στο μέλλον.¹²

Ενδεικτικά, ως βασικές αιτίες αναβάθμισης αναφέρθηκαν κυρίως η άνοδος της ποιότητας των καταστημάτων (45%), οι νέες επιχειρήσεις / νέα κτήρια (20%), η αύξηση της κίνησης (25%) και η αύξηση της αξίας των ακινήτων (10%). Αντίθετα, ως βασικές αιτίες υποβάθμισης αναφέρθηκαν τα νυχτερινά μαγαζιά (26,7%), η γενικότερη οικονομική κρίση (26,7%) και η ύπαρξη χρηστών ναρκωτικών ουσιών στη γειτονιά (40%). Αξίζει να αναφερθεί ότι ενώ για το υπόλοιπο κέντρο της Αθήνας η ύπαρξη αλλοδαπών αναφέρθηκε ως αιτία υποβάθμισης της περιοχής (σε ποσοστό 29,5%), το ποσοστό αυτό για την περιοχή του Ψυρρή είναι μόλις 13,3%.

Το σίγουρο είναι ότι οι μικρές βιοτεχνίες της περιοχής έκλεισαν, οι τεχνίτες μειώθηκαν, ενώ πολλοί από τους κατοίκους, που είχαν παραμείνει στην περιοχή παρά τις βιοτεχνίες ή πήγαν σε αυτήν μετά την παρακμή των βιοτεχνιών, έφυγαν, αφού τα νοίκια ανέβηκαν τόσο ώστε να μην μπορούν να ανταποκριθούν σε αυτά. Στη θέση όλων των παραπάνω άνοιξαν κυρίως μαγαζιά διασκέδασης, πρωινής ή βραδινής. Οι δρόμοι, που πεζοδρομήθηκαν άναρχα και χωρίς σχεδιασμό ή πρόβλεψη για χώρους στάθμευσης, δεν αγγίζουν το επίπεδο άλλων έργων της περιόδου (Διονυσίου Αρεοπαγίτου, Ερμού κ.λπ.). Ο δημόσιος χώρος αποτέλεσε αμέσως αντικείμενο εκμετάλλευσης από τα παραπάνω μαγαζιά με αποτέλεσμα κάθε ελεύθερο σημείο, όπως οι πλατείες, αλλά και τα πεζοδρόμια να έχουν καταληφθεί από καρέκλες και τραπέζια. Η χρηστική μετάλλαξη, μέσω της απομάκρυνσης των παραδοσιακών μαγαζιών και των κατοικιών, που έχει συντελεστεί από την περίοδο που η γειτονιά ξεκίνησε να αποτελεί πόλο έλξης για τους επιχειρηματίες, είναι τόσο έντονη ώστε πολλοί να μην βλέπουν πια το λόγο για τον οποίο η περιοχή

12. Το 54,1% θεωρεί ότι η περιοχή αναβαθμίστηκε τα τελευταία χρόνια, ενώ το 40,5% ότι υποβαθμίστηκε. Κανείς από τους ερωτώμενους δεν έδειξε να πιστεύει ότι η περιοχή παρέμεινε ίδια (0%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για το υπόλοιπο κέντρο είναι 23,4%, 39,7% και 32,8%

είχε θεωρηθεί κάποτε εναλλακτική ή συμφέρουσα. Το θετικό για τους επιχειρηματίες, βέβαια, είναι ότι κάποιοι άλλοι θα συνεχίσουν να απολαμβάνουν την περιοχή ακόμα και χρόνια μετά τον αρχικό κορεσμό της.

Κατά τη δεκαετία του 1990, πολλοί πίστευαν και δήλωναν ότι τα μαγαζιά ήρθαν και αναβάθμισαν μία περιοχή που μέχρι τότε ήταν είτε άδεια είτε σε παρακμή. Οι παλιοί μαγαζάτορες της γειτονιάς, που βρίσκονται εκεί περισσότερο από 20 χρόνια, έχουν διαφορετική γνώμη: θυμούνται τη γειτονιά γεμάτη ζωή καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας, καθώς στην περιοχή λειτουργούσαν πολλές επιχειρήσεις γύρω από τις οποίες ζούσαν οι εργαζόμενοι με τις οικογένειές τους. Στην περιοχή υπήρχαν, επίσης, όλα όσα εξυπηρετούν μία ζωντανή γειτονιά: μπακάλικά, μανάβικα, φούρνοι, μαγειρεία κ.λπ. Τα περισσότερα έχουν πια κλείσει. Αυτό δεν είναι βέβαια από μόνο του θετικό ή αρνητικό, καθώς η αλλαγή είναι αναπόσπαστο κομμάτι της φύσης της πόλης.¹³

Παρ' όλα αυτά, η ύπαρξη ολοκληρωμένου σχεδιασμού για την ανάπτυξη μίας περιοχής – πόσο μάλλον μίας κεντρικής περιοχής της πρωτεύουσας, κομμάτι του ιστορικού της κέντρου – θα μπορούσε να ελεγχθεί και ως προς τη βιωσιμότητα της ανωτέρω ανάπτυξης. Ως κριτήρια θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ο ενεργειακός σχεδιασμός, η διαχείριση των απορριμμάτων και η ανακύκλωση, η διαχείριση της κυκλοφορίας (πέραν της πεζοδρόμησης), ο έλεγχος της ηχορύπανσης (Spectra). Κανένα από τα ανωτέρω κριτήρια δεν δείχνει να έχει ληφθεί υπόψη στην περιοχή του Ψυρρή.

2.2. Δημόσια έργα

Η γειτονιά του Ψυρρή κατ' αρχάς περιλήφθηκε στην «Ανάπλαση και Ενοποίηση του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας» που πραγματοποιήθηκε πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η ανάπλαση της περιοχής του Ψυρρή αναφέρεται ακόμα ως έργο σε ταμπέλες στην περιοχή, ενώ ως προϋπολογισμός αναφέρεται το ποσό των 50 δις δραχμών. Οι πεζοδρομήσεις – βασική δραστηριότητα της ανάπλασης και ενοποίησης – είναι περιορισμένης έκτασης και δυστυχώς δείχνουν να έχουν συμβάλει στο κυκλοφοριακό χάος που προκαλούν τα αυτοκίνητα το βράδυ, καθώς μάλλον δεν συνοδεύτηκαν από άλλα ρυθμιστικά της κυκλοφορίας μέτρα. Η πεζοδρόμηση των γύρω περιοχών δε

13. Όλοι δείχνουν να συμφωνούν στο ότι η περιοχή έχει αλλάξει: το 97,3% απάντησε θετικά στην ερώτηση για την αλλαγή στην επιχειρηματικότητα της περιοχής, ενώ το 2,3% ότι δεν γνωρίζει /δεν απαντά. Κανείς δεν έδωσε αρνητική απάντηση (τα ποσοστά για το υπόλοιπο κέντρο είναι 60,5%, 13,9% και 23,2% αντίστοιχα).

επιβάρυνε την κυκλοφορία στους δρόμους που παρέμειναν ανοικτοί για τα αυτοκίνητα. Η ανάπλαση των κτηρίων φαίνεται να έχει γίνει, κατά κύριο λόγο, με ιδιωτική πρωτοβουλία, αν και υπάρχουν ενημερωτικές πινακίδες του Δήμου Αθηναίων για Πρόγραμμα Αναπλάσεως των Προσώψεων των Κτηρίων, με ευρωπαϊκή επιδότηση (Πρόγραμμα InterregIIC).

2.3. Αξίες ακινήτων

Τα ενοίκια της περιοχής ποικίλλουν και παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις, ακόμα και με διαφορές ενός μόνο δρόμου. Σύμφωνα με τους καταστηματαρχες, σε περιοχές όπως η Πλατεία Ελευθερίας (Κουμουνδούρου), η ολοένα αυξανόμενη παρουσία των Κινέζων έχει δημιουργήσει αυξημένη ζήτηση για χώρο και, άρα, αύξηση των ενοικίων. Αντίθετα, κάποιοι μιλάνε για πτώση των τιμών, λόγω της υποβάθμισης της περιοχής. Σε κάθε περίπτωση, η πτώση της αξίας πώλησης των ακινήτων δείχνει μεγαλύτερη από αυτή των ενοικίων, πράγμα το οποίο, σύμφωνα με την εφημερίδα *Καθημερινή*, έχει ως αποτέλεσμα το να είναι οι αποδόσεις ανταγωνιστικές (Ανυπόγραφο, 25/09/07), με συνέπεια την καιροσκοπία στην περιοχή – και συνήθως αυτοί που βλάπτονται είναι οι κάτοικοι. Σημειωτέον, οι κάτοικοι είναι εξίσου Έλληνες χαμηλών εισοδημάτων και μετανάστες, που έχουν καταφύγει στην περιοχή, καθώς παραμένει από τις πιο φτηνές στο κέντρο της Αθήνας. Αντίθετα, στο κέντρο του Ψυρρή, στους δρόμους δηλαδή γύρω από την Πλατεία Ηρώων τα ενοίκια είναι ιδιαίτερα αυξημένα, λόγω της αυξημένης ζήτησης από τα μαγαζιά και της πίστης των ιδιοκτητών στην αναβάθμιση της περιοχής και άρα των αξιών της.

Το παράδειγμα του Ψυρρή – όπως παλαιότερα της Πλάκας – είναι χαρακτηριστικό της αλλοίωσης μίας γειτονιάς λόγω της ανόδου των τιμών των ακινήτων. Δεν είναι δύσκολο να βρεθούν παραδείγματα και από άλλες ευρωπαϊκές ή βορειοαμερικανικές πόλεις. Η αξία των ακινήτων είναι από τους πρώτους παράγοντες που επηρεάζονται, όταν αλλάζει η φυσιογνωμία μίας περιοχής, είτε όταν αυτή θεωρείται «αναβάθμιση» είτε «υποβάθμιση». Αυτό που ποικίλλει από πόλη σε πόλη είναι το τελικό κέρδος ή η βλάβη των κατοίκων, καθώς και η διάρκεια της «αναβάθμισης» ή της «υποβάθμισης». Για παράδειγμα, σε πολλές αμερικανικές πόλεις, εφαρμόστηκαν θεσμοθετημένα μέτρα συγκράτησης των ενοικίων, το λεγόμενο «rent control»: οι ίδιοι οι πολίτες, σε κάποιες περιοχές, οργανώθηκαν, απαίτησαν και πέτυχαν τη συγκράτηση των τιμών των ενοικίων, εφόσον αυτά αυξάνονταν πολύ ταχύτερα από ό,τι οι μισθοί τους (Keating, Kahn, 2001). Άλλο παράδειγμα αποτελεί το

Kreuzberg του Δυτικού Βερολίνου, γειτονιά που υπέστη την «ανανέωση» χωρίς να αλλοιωθεί εντελώς η φυσιογνωμία της και χωρίς να «εκδιωχθούν» οι κάτοικοι χαμηλού εισοδήματος – μετανάστες, φοιτητές και άλλοι.

2.4. Η Τέχνη;

Το εργοστάσιο φωταερίου, που λειτουργούσε στην Πειραιώς από το 1858, έχει δώσει τη θέση του σε έναν από τους πιο γνωστούς χώρους τέχνης της πόλης, την Τεχνόπολη. Το εργοστάσιο παραγωγής ζωικού μεταξιδιού «Αθηναΐς», είναι σήμερα πολυ-χώρος συνεδρίων, πολιτισμού και ψυχαγωγίας.

Στου Ψυρρή, σήμερα, λειτουργούν αρκετοί χώροι τέχνης, ενώ ανοίγουν και νέοι πολυ-χώροι, που συνδυάζουν την παρουσίαση εκθέσεων με ποτό και φαγητό. Άλλωστε, η περιοχική έδειξε κάποια στιγμή ιδανική για τη λειτουργία χώρων τέχνης: πιο φτηνή από το Κολωνάκι, πιο εναλλακτική και εξίσου κεντρική. Πολλές από τις γκαλερί που άνοιξαν – ήδη από το 1994, εγκαινιάστηκε χώρος σε παλιό ξενοδοχείο στην Σοφοκλέους – έχουν αρχίσει να κλείνουν (το Artio, η Unlimited, η Els Hanappe και άλλες). Ασφαλώς κάποιες είναι ακόμα εκεί, ενώ πολλοί πιστεύουν ότι η κίνηση θα μεταφερθεί στον Κεραμεικό και το Μεταξουργείο, με το φόβο να επαναληφθεί το ίδιο σενάριο: κλίμα ευφορίας για μία πενταετία, δημιουργικότητα σε μία περιοχή με ατμόσφαιρα και χαμηλά ενοίκια, ανεξέλεγκτες άδειες σε μαγαζιά, άνοδος των τιμών, «εκδίωξη» των κατοίκων και των μαγαζιών που λειτουργούν εκεί, παρακμή (Πουρναρά, 21/01/07).

Η παρουσία της οργανωμένης τέχνης σε μια γειτονιά έχει και συνέπειες που δεν είναι ίσως άμεσα εμφανείς: Στα πλαίσια της πρώτης Μπιενάλε στην Αθήνα (Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 2008), εγκαινιάστηκε το project «ReMap-KM», ένα σχέδιο με στόχο την «αναθεώρηση του τρόπου χρήσης των ιδιωτικών και δημόσιων χώρων της περιοχής», δημιουργώντας ταυτόχρονα το φόβο ότι είναι παράλληλα ένα μέσο που θα ανεβάσει τις αξίες των ακινήτων, με αποτέλεσμα να διώξει τους σημερινούς κατοίκους από τη γειτονιά (κυρίως τους μετανάστες, αλλά και άλλους που μπορεί να είναι «κοινωνικά ευπαθείς» κάποια χρονική στιγμή). Στο πλαίσιο της δραστηριότητας αυτής, «άδειοι» χώροι στην περιοχική του Κεραμεικού και του Μεταξουργείου φιλοξένησαν τους καλλιτέχνες και τα έργα τους. Κάποιοι υποψιάζονται ότι το συγκεκριμένο project είναι επενδυτικό σχέδιο και όχι δραστηριότητα τέχνης, που ξεκίνησε από κάποιους που αγόρασαν ακίνητα και θέλουν να ανεβάσουν την αξία τους γρήγορα: οι επενδυτές χρησιμοποιούν τους καλλιτέχνες και την συγκυρία της Μπιενάλε για να πετύχουν με τεχνητό τρόπο αυτό που θεωρείται «φυ-

οική» παρενέργεια σε βάθος χρόνου. Κάποιοι αναφέρουν ότι οι μετανάστες εκδιώχθηκαν από τους χώρους, λίγο πριν την έναρξη του project (Τζιρτζιλάκη, 2007). Άλλωστε, σήμερα, η κατανάλωση υπηρεσιών έχει προχωρήσει ακόμα ένα βήμα: όλο και πιο έντονη είναι η κατανάλωση πολιτισμού – πολιτισμικών υπηρεσιών, μετατρέποντας και τον πολιτισμό σε καταναλωτικό αγαθό (Gospodini, 2006).

2.5. Εμπορευματοποίηση

Η πλατεία Ηρώων γεμίζει από τραπέζια τα καλοκαιρινά βράδια, αλλά και τις ηλιόλουστες μέρες, αφαιρώντας κάθε διάθεση – ή και δυνατότητα – να κάτσει κάποιος απλά στο παγκάκι (σε μία χώρα που ούτως ή άλλως οι άνθρωποι κάθονται κυρίως έξω για να διασκεδάσουν). Είναι, επίσης, κυκλωμένη από κάγκελα, στριμώχνοντας έτσι τα λίγα διαθέσιμα παγκάκια που υπάρχουν στο κέντρο της. Η πλατεία στο Μοναστηράκι, αφού έμεινε κλειστή λόγω έργων για χρόνια, αναμορφώθηκε με την κάλυψή της με σκέτο μπετόν – μαζεύοντας παρ' όλα αυτά κόσμο, δείχνοντας ίσως την ανάγκη για ανοιχτές πλατείες στο κέντρο της πόλης, σε γειτονίες που μαζεύουν κόσμο το βράδυ – μέχρι που έκλεισε πάλι για την εκ νέου ανάπλασή της. Η παιδική χαρά της πλατείας Αυδή στον Κεραμεικό εξαφανίστηκε, και η πλατεία δείχνει άδεια, ανάμεσα στα νέα κτήρια που υψώνονται.

Ίσως λοιπόν ο όρος εμπορευματοποίηση να ταιριάζει περισσότερο στη διαδικασία που λαμβάνει χώρα στην περιοχή, αν και παραμένει πιο γενικός και λιγότερο πολιτικός από άλλους όρους. Η εμπορευματοποίηση μίας περιοχής έχει πολλές πτυχές εκτός της ίδρυσης νέων επιχειρήσεων: Η πόλη μπορεί να ιδωθεί σαν εμπόρευμα η ίδια. Η ύπαρξη νέων κτηρίων, μοντέρνας αρχιτεκτονικής, μνημείων, βραδινών μαγαζιών, μοντέρνας τέχνης, προσελκύει στην πόλη τόσο τουρίστες, όσο και εργαζόμενους – υψηλόμισθους και όχι μόνο οικονομικούς μετανάστες – από άλλα μέρη του κόσμου (Beriatos, Gospodini, 2004).

Από την άλλη, η εμπορευματοποίηση μιας γειτονιάς μπορεί να σημαίνει ότι η δημιουργικότητα – κινητήριος δύναμη της τέχνης – το παιχνίδι και η διασκέδαση αντί να χρησιμοποιούνται ως αντίδοτο – αν όχι σαν μέσο αντίστασης – στον εμπορευματοποιημένο τρόπο ζωής, που προβάλλεται ολόενα και περισσότερο, γίνονται μέρη του.

Παρ' όλα αυτά, δε λείπουν και οι ιδιωτικές ή συλλογικές πρωτοβουλίες βελτίωσης του χώρου που δεν συνδέονται με την εμπορευματοποίηση: από τα αυθόρμητα graffiti, ίσως την πιο αφιλοκερδή μορφή τέχνης, ανοιχτή πράγ-

ματι σε όλους, έως πιο συντονισμένες προσπάθειες – το «Σχέδιο Ανοικοδόμησης» (<http://www.reconstruction.gr>) το Δίκτυο Νομαδική Αρχιτεκτονική (<http://www.nomadikiarxitektoniki.net>), αλλά και πολλά άλλα σχέδια, δείχνουν ότι πρωτοβουλίες λαμβάνονται από άτομα κάθε προσανατολισμού. Η Αθήνα δεν έχει έντονη ιστορία κινήσεων διεκδίκησης του χώρου – όπως άλλες ευρωπαϊκές χώρες – αλλά ίσως είναι η στιγμή που αποκτά. Αυτόνομοι χώροι λειτουργούν σε πολλά σημεία της Αθήνας, ενώ, παρά την έλλειψη προστατευτικής νομοθεσίας, κάποιες καταλήψεις χώρων λειτουργούν για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Επίσης, έντονη είναι η παρουσία των αφισών και των συνθημάτων στους δρόμους του κέντρου (και όχι μόνο) που αποτελούν τρόπο έκφρασης, ή και αντίδρασης, εκτός του οργανωμένου συστήματος – που άλλωστε τα απαγορεύει. Τέλος, τα πάρτι στο δρόμο, χωρίς χορηγούς, αστυνομική άδεια, είσοδο ή διαφημίσεις, συνιστούν – εκτός από τρόπο διασκέδασης – έκφραση της ανάγκης για δημόσιο χώρο και διασκέδασης εκτός των μαγαζιών.

3. Το πλαίσιο

3.1. Φυσιογνωμία των γύρω περιοχών

Του Ψυρρή δεν μπορεί να εξεταστεί ως γειτονιά χωριστή από το υπόλοιπο ιστορικό κέντρο. Άλλωστε τα όρια ανάμεσα στις περιοχές είναι πάντα ρευστά, πόσο μάλλον για το κέντρο μιας μεγαλούπολης. Παρακάτω παρουσιάζονται συνοπτικά οι περιοχές που γειτνιάζουν με του Ψυρρή:

Η Πλατεία Κουμουνδούρου έχει κυρίως κινέζικα μαγαζιά με ρούχα και αξεσουάρ, καθώς και παλαιότερα μαγαζιά με είδη συσκευασίας. Τα κινέζικα μαγαζιά εκτείνονται στην Πειραιώς, όπως και στο Μεταξουργείο και τον Κεραμεικό στο ίδιο ύψος. Κατά μήκος της Πειραιώς υπάρχει ποικιλία καταστημάτων και κόσμου, από διαφορετικά μέρη και με διαφορετικές ιδιότητες. Άλλωστε ξεκινάει από το κέντρο της πόλης, την Ομόνοια, από όπου ο καθένας έχει τουλάχιστον έναν λόγο να περάσει κάποια στιγμή.

Οι δρόμοι γύρω από τη Βαρβάκειο αγορά έχουν κυρίως μαγαζιά Ελλήνων και μεταναστών, ενώ οι κάτοικοι είναι κυρίως μετανάστες. Οι δρόμοι «χωρίζονται» ανάλογα με την εθνικότητα, διαχωρισμός που εξηγείται από την ανάγκη των ανθρώπων για γειτνίαση με τους «οικείους» τους, ιδίως όταν βρίσκονται μακριά από την πατρίδα τους. Το Γκάζι συνδυάζει τα βραδινά μαγαζιά, τα εστιατόρια και τα θέατρα, με κατοικίες (παλιές, αλλά και νέες τύπου loft, με υψηλά ενοίκια), συνεργεία και βιοτεχνίες, και ασφαλώς την Τεχνόπο-

λη και το Νέο Μουσείο Μπενάκη. Ιδιαίτερη πολιτισμική ομάδα της περιοχής αποτελούν οι μουσουλμάνοι, προερχόμενοι κυρίως από τη Δυτική Θράκη (Αβραμοπούλου, Καρακατσάνης, 2001). Το Μοναστηράκι έχει ίσως την πιο ξεκάθαρη γεωγραφία: αμιγώς εμπορικές χρήσεις, σαφής διαχωρισμός εμπορικών καταστημάτων και καφετεριών, ανυπαρξία κατοίκων.

Στο Μεταξουργείο και τον Κεραμεικό, δείχνει να έχει ακόμη χώρο για όλους. Περπατώντας στα στενά, συναντάει κανείς αρκετά άδεια σπίτια, εγκαταλελειμμένα. Ασφαλώς, ούτε εκεί ο χώρος είναι εντελώς ελεύθερος: η κατάληψη ενός κτηρίου (Μυλλέρου και Γερμανικού, Μεταξουργείο) και η δημιουργία ενός αυτοδιαχειριζόμενου κοινωνικού χώρου, από άτομα που τάσσονται κατά της οργανωμένης ανάπτυξης και εμπορευματοποίησης του χώρου, δέχθηκε επίθεση από την αστυνομία και τελικά έκλεισε τον Μάιο του 2007 μετά από έναν χρόνο ζωής. Ούτως ή άλλως, η περιοχή θεωρείται από πολλούς το νέο «στοίχημα» ανάπτυξης.

Τέλος, στο όριο της περιοχής, επί της οδού Πειραιώς, λειτουργεί τόσο το Κέντρο Σίτισης του Δήμου Αθηναίων για τους άστεγους, με αποτέλεσμα την αυξημένη παρουσία των αστέγων στην περιοχή.¹⁴

3.2. Συνύπαρξη ή/και ασυνέχεια

Θα ήταν λογικό να υποθέσει κάποιος ότι η ύπαρξη τόσων μαγαζιών διασκέδασης σε μια περιοχή που κατοικείται από μετανάστες, στην οποία συνυπάρχουν μαγαζιά όλων των φυλών που ζουν στην Αθήνα τα τελευταία χρόνια, θα δημιουργούσε κάποιο είδος αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων. Καθώς τα μαγαζιά που λειτουργούν στου Ψυρρή έλκουν άτομα κάθε ηλικίας από κάθε μεριά της Αθήνας, η ύπαρξη ενός κέντρου διασκέδασης ακριβώς δίπλα στον κύριο πόλο έλξης των μεταναστών, που έχουν μόλις έρθει στην πόλη, θα έδινε την ευκαιρία στα άτομα να έρθουν σε επαφή.

Αυτό δεν δείχνει να συμβαίνει: Το γεγονός ότι, παρά την δυσκολία εύρεσης χώρου στάθμευσης και την αύξηση της συχνότητας των αλκοτέστ, στο πλαίσιο της εντατικοποίησης των μέτρων πρόληψης ατυχημάτων, οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης εξακολουθούν να χρησιμοποιούν το αυτοκίνητό τους για την βραδινή τους έξοδο, σημαίνει ότι, κατά κύριο λόγο, αυτοί που επισκέπτονται

14. Ο αριθμός των αστέγων δεν δίνεται κάπου με βεβαιότητα: τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Εθνικών Οργανισμών που εργάζονται με τους άστεγους για την Αθήνα, εκτιμούν 11.000 άτομα (εκ των οποίων 3.000 Έλληνες και 8.000 αλλοδαποί), (<http://www.feantsa.org>), από 500 που ήταν το 1995 (Καραϊσκάκη, 2008).

την περιοχή δεν συναντάνε ποτέ τους κατοίκους των διπλανών τετραγώνων – εκτός αν θεωρηθεί συνάντηση το μποτιλιάρισμα και ο συνωστισμός γύρω από το στέκι των κοριτσιών από την Αφρική σε δρόμο κάθετο στην Αθηνάς. Είναι άλλωστε αρκετά εύκολο να φύγει κανείς από τα περισσότερα μαγαζιά ακολουθώντας την οδό Μιαούλη, από την πλατεία Ηρώων – η οποία είναι γεμάτη μαγαζιά που έχουν καταλάβει μάλιστα όλα τα πεζοδρόμια, ενώ πάνω στο δρόμο λειτουργούν δύο αυτοσχέδιες καντίνες – έως την Ερμού, στην οποία υπάρχουν πάντα ταξί που επιβιβάζουν τον κόσμο που διασκεδάζει στην περιοχή.

Δεν είναι δύσκολο να δημιουργηθούν «μονοπάτια» μέσα στην πόλη, τα οποία κανείς ακολουθεί ασυναίσθητα, χωρίς να το σκέφτεται. Ο φωτισμός, η καθαριότητα, το μέγεθος του δρόμου και το είδος των μαγαζιών είναι παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή κατεύθυνσης, χωρίς ιδιαίτερη σκέψη. Λίγοι, λοιπόν, επιλέγουν διαφορετικές διαδρομές που οδηγούν είτε στην οδό Πειραιώς ή στην οδό Αθηνάς, διασχίζοντας τις γειτονίες στις οποίες κυρίως κατοικούν και κυκλοφορούν μετανάστες διαφόρων εθνικοτήτων. Ακόμη και ο φωτισμός της περιοχής εναλλάσσεται: από δρόμους υπέρ-φωτισμένους (στο όριο της φώτο-ρύπανσης) σε δρόμους εντελώς σκοτεινούς.¹⁵

Χαρακτηριστική είναι η κατάσταση στην Πλατεία Θεάτρου: για να προσεγγίσεις το ένα βραδινό μαγαζί που λειτουργεί εκεί (το οποίο είναι και από τα παλιότερα της περιοχής, με σταθερή και μεγάλη πελατεία τα τελευταία 10 χρόνια – που δεν αποτελείται από μετανάστες) περνάς από δρόμους σκοτεινούς με ελάχιστο κόσμο. Αυτό όμως δεν ενοχλεί, ούτε προβληματίζει ιδιαίτερα το κοινό του μαγαζιού, καθώς ελάχιστοι θα περπατήσουν περισσότερα από λίγα μέτρα μέχρι την είσοδο του μπαρ, όχι από προκατάληψη, φόβο ή αντιπάθεια, αλλά γιατί απλά δεν θα τύχει. Έχουν, έτσι, δημιουργηθεί μικρές νησίδες στο κέντρο της Αθήνας, και ελάχιστες από τις εμπλεκόμενες ομάδες δείχνουν πρόθυμες να διασχίσουν το δρόμο που χωρίζει τη γειτονιά όπου η Αθήνα διασκεδάει από τη γειτονιά όπου ζουν και εργάζονται πολλοί μετανάστες, σε συνθήκες μάλλον δύσκολες.¹⁶

Η δημιουργία νησίδων μέσα στην πόλη είναι φαινόμενο που παρατηρείται στις περισσότερες μεγαλουπόλεις ανά το δυτικό κόσμο. Το κατά πόσο αυτό

15. Ως προς αυτό, το κέντρο της Αθήνας αποτελεί μικρογραφία της γης: εικόνες από δορυφόρους δείχνουν την υπέρ-φωτισμένη Ευρώπη δίπλα στην σκοτεινή Αφρική και τη μισοφωτισμένη Ασία.

16. Ασφαλώς και υπάρχουν εξαιρέσεις: κάποια μαγαζιά μεταναστών έχουν αποκτήσει ελληνικό κοινό, που βρίσκει σε αυτά τη διαφορετικότητα, αλλά και τιμές που δύσκολα συναντά κανείς στην Αθήνα – ιδίως στο κέντρο της.

κάνει την πόλη περισσότερο ή λιγότερο βιώσιμη, καθώς και εάν είναι ρεαλιστικό ή και ευκαίτο να σταματήσει η παραπάνω διαδικασία είναι θέμα πολιτικής ή και αισθητικής. Είναι πάντως γεγονός ότι στο ιστορικό εμπορικό κέντρο της Αθήνας, στην περιοχή που ορίζεται από τις οδούς Αθηνάς, Ερμού και Πειραιώς, συνυπάρχουν τουλάχιστον δύο διαφορετικοί κόσμοι, εκ των οποίων ο ένας είναι αφιερωμένος στη μαζική διασκέδαση και την κατανάλωση πολυτελείας. Οι τιμές πολλών μαγαζιών της περιοχής τα κάνουν ούτως ή άλλως μη προσβάσιμα για τους κατοίκους των γύρω δρόμων.

Σε κάθε περίπτωση, η δημιουργία εθνικών κοινοτήτων στο κέντρο της πόλης μπορεί να είναι λιγότερο προβληματική από όσο παρουσιάζεται. Η προαστιοποίηση των μεταναστών, ιδίως όσο αυτοί συνεχίζουν να αυξάνονται σε αριθμό, δεν λύνει τα προβλήματα: αντίθετα, μπορεί να δημιουργήσει ακόμα μεγαλύτερα, όπως δείχνει το παράδειγμα του Παρισιού, αλλά και άλλων πόλεων.¹⁷ Το κέντρο της πόλης μπορεί να ενσωματώσει πιο ανώδυνα τα πάντα. Η Ομόνοια, το σημείο μηδέν της πόλης, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα: ό,τι και να της συμβεί – ήδη έχει ξεπεράσει την κάλυψή της για χρόνια, την αμφισβητούμενη από πολλούς βελτίωση της εμφάνισής της, τη φήμη για την επικινδυνότητά της – θα συνεχίσει να έχει κόσμο όλες τις ώρες της ημέρας, απλά και μόνο επειδή είναι το κέντρο.

Από τη μια, αυτό που κάνει το παράδειγμα της Αθήνας πιο εντυπωσιακό από άλλες ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις είναι το ότι θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί το γεγονός πως ό,τι συμβαίνει τα τελευταία χρόνια στην πόλη – συνεχώς αυξανόμενη εισοδος μεταναστών, αύξηση των αστέγων, αύξηση της διακίνησης και της χρήσης ναρκωτικών ουσιών, κυριαρχία πολυκαταστημάτων και πολυεθνικών – έχει συμβεί πολλά χρόνια πριν αλλού. Λέγοντας «εκμεταλλευτεί» εννοώ τη χρήση της εμπειρίας των άλλων πόλεων και την αποφυγή των ίδιων λαθών, και όχι την άκριτη επανάληψη των ίδιων μέτρων ή της ίδιας έλλειψης μέτρων. Από την άλλη, η πόλη είναι ζωντανός οργανισμός. Η έλλειψη μέτρων και σχεδιασμού της ανθρωπογεωγραφίας και της συνύπαρξης μπορεί να ευνοήσει την ελευθερία στην ανάπτυξη της πόλης και των κατοίκων της, τη δημιουργία νέων τρόπων συμβίωσης.

---

17. Οι δρόμοι μπορούν εξίσου να χωρίσουν ή και να ενώσουν τις περιοχές και τους κατοίκους: διευκολύνουν την πρόσβαση αλλά και διαιρούν την πόλη. Δημιουργούν πρόσβαση και χαράζουν σύνορα.

4. Το «καταραμένο απόθεμα» – Συμπεράσματα

Στο ομώνυμο βιβλίο, ο George Bataille, υποστηρίζει, σε αντίθεση με κρατούσες οικονομικές θεωρίες, ότι αυτό που κινεί μια οικονομία, και κατά συνέπεια μια κοινωνία, δεν είναι η «σπανιότητα» (scarcity) των αναγκαίων ειδών, όπως τείνουν να υποστηρίζουν πολλοί οικονομολόγοι, αλλά το «πλεόνασμα» (share) αυτών. Για την ακρίβεια, η χρήση που η κοινωνία επιφυλάσσει στο πλεόνασμα αυτό είναι αυτή που την προσδιορίζει (Bataille, 1991, σ. 106).

Το πλεόνασμα αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ή να ξοδευτεί, ανάλογα με το επίπεδο και τα λοιπά χαρακτηριστικά της κάθε κοινωνίας. Απλοί τρόποι χρήσης του πλεονάσματος είναι ο πόλεμος και η ανάπτυξη. Η ανάπτυξη βέβαια, θεωρητικά και πρακτικά, δείχνει να έχει όρια. Οι δυτικές κοινωνίες ξοδεύουν το πλεόνασμά τους κυρίως στην ανάπτυξη των υπηρεσιών, της οποίας το περιθώριο είναι πολύ μεγαλύτερο από ό,τι άλλων τομέων της οικονομίας (ibid, 24). Προβάλλοντας ως στόχο τη διευκόλυνση της καθημερινής ζωής, οι υπηρεσίες μπορούν να συνεχίσουν να αυξάνονται και να αναπτύσσονται, θέτοντας στο περιθώριο άλλους τομείς, ίσως πιο απαραίτητους για την ανθρώπινη ζωή.

Είναι γεγονός ότι στην Ελλάδα και γενικότερα στην Ευρωζώνη, η προσφορά υπηρεσιών έχει κατά πολύ ξεπεράσει κάθε άλλη παραγωγική δραστηριότητα.¹⁸ Είναι, επίσης, γεγονός ότι η κατανάλωση υπηρεσιών είναι προφανώς αυξημένη. Η κατανάλωση περισσότερων υπηρεσιών δεν μειώνει ασφαλώς την κατανάλωση των λοιπών προϊόντων, συνήθως μάλιστα συνοδεύει την αύξηση της κατανάλωσης γενικώς. Όλο και περισσότερα προϊόντα παράγονται απλά αλλού.

Πρόκειται, όμως, όντως για *κατανάλωση αποθέματος*; Οι κάτοικοι της Ελλάδας, αλλά και άλλων δυτικών χωρών, σε μεγάλο βαθμό καταναλώνουν χρήματα που δεν έχουν.¹⁹ Παράλληλα, πολλαπλασιάζονται και οι καταναλωτές που δυσκολεύονται να αποπληρώσουν τα δάνεια και τις πιστωτικές κάρτες: το πρόσφατο σκάνδαλο των subprime δανείων που δημιούργησε τερά-

18. Σε 70% του ΑΕΠ ανέρχονται οι υπηρεσίες για τις 12 χώρες του ευρώ το 2006, λίγο πάνω του αντίστοιχο ποσοστό της Ελλάδας για την ίδια περίοδο (Economist, 2006).

19. Με πιο δημοφιλή τρόπο δανεισμού τις πιστωτικές κάρτες, τα καταναλωτικά δάνεια ανέρχονται σε 14% του ΑΕΠ για το 2007, από 7% το 2002 (PricewaterhouseCoopers LLP, 2008) – ποσοστό που ασφαλώς αυξάνεται για το σύνολο των δανείων (45,3% του ΑΕΠ, σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδας). Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, το 51,4% των νοικοκυριών οφείλει κάποιο δάνειο (στοιχεία του 2007, έναντι του 46,9% το 2005).

στια κοινωνική – εκτός από οικονομική κρίση στις Ηνωμένες Πολιτείες – θα μπορούσε να είναι μία καλή προειδοποίηση για τις συνέπειες του ανεξέλεγκτου δανεισμού.²⁰ Τελικά, αν αυτό που προσδιορίζει μια κοινωνία είναι η ανάλωση του αποθέματος, η κατανάλωση υπηρεσιών πολυτελείας, με αντίτιμο χρήματα που ακόμα χρωστάει ο καταναλωτής, δείχνει προβληματική.

Είναι όμως πιθανό η κοινωνία να μην καθορίζεται από αυτό, όπως δεν καθορίζεται ούτε από την οικονομία: παρά την τάση για προώθηση αυτής ακριβώς της ιδέας, οι άνθρωποι δεν χρειάζεται να μπουν «πάνω από τα κέρδη», όπως ζητάνε πολλά συνθήματα του κινήματος αντίστασης στην παγκοσμιοποίηση του μοντέλου της Παγκόσμιας Τράπεζας. Οι άνθρωποι ήταν και είναι ακόμα διάφοροι των κερδών και δεν χρειάζεται να συγκρίνονται με αυτά. Η κοινωνία, ως σύστημα που είναι εξ ορισμού ζωντανό, είναι πολύπλοκη, και δεν είναι δυνατόν να καθορίζεται από έναν παράγοντα – ακόμα και αν ο παράγοντας αυτός έχει ήδη ενσωματώσει έναν μεγάλο βαθμό πολυπλοκότητας, όπως η οικονομία. Όσα δεδομένα και να ενσωματωθούν σε ένα οικονομικό μοντέλο, όσο δυναμικό και να γίνει αυτό, θα υπάρχει κάτι που θα ξεφεύγει: οι οικονομικοί μετανάστες – που ζουν και εργάζονται γύρω από την Κεντρική Αγορά της Αθήνας – είναι κάτι παραπάνω από εργατικό δυναμικό, η συμβολή τους στην κοινωνία δεν εξαρτάται μόνο από την συμβολή τους στο ΑΕΠ της χώρας. Όπως και οι πελάτες των βραδινών μαγαζιών του Ψυρρή είναι κάτι παραπάνω από καταναλωτές. Σίγουρα, η ανάλωση του αποθέματος είναι ενδεικτική κάποιων τάσεων: για την ακρίβεια είναι ενδεικτική του κυρίαρχου ρεύματος – όπως αυτό αποδίδεται με τον ξένο, αλλά πολύ πετυχημένο όρο – «mainstream». Η δύναμη του κέντρου της πόλης, όμως, έγκειται ακριβώς σε αυτό: ότι με την ικανότητά του να ενσωματώνει – σχεδόν – τα πάντα, ποτέ δε θα γίνει συνολικά «mainstream».

Μία περιοχή δεν μπορεί να θεωρηθεί μόνη της ως ένας κόσμος, καθώς βρίσκεται σε διαρκή αλληλεπίδραση με τα πάντα γύρω της. Επίσης, μία περιοχή δεν μπορεί να αποτελείται από έναν μόνο κόσμο (ούτε δύο ή τρεις) καθώς η πολυπλοκότητα είναι εγγενής στο σύστημα της πόλης, ακόμα και αν αυτή θεωρηθεί απλά ο χώρος στον οποίο ζούμε και δεν φορτιστεί με κανένα θεωρητικό υπόβαθρο. Τα σενάρια για μία περιοχή δεν μπορεί παρά να είναι τόσο αντιφατικά όσο και ο χαρακτήρας της.

---

20. Ακόμα και στην Ελλάδα όμως, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε η ICAP για λογαριασμό της Τράπεζας της Ελλάδας, σε δείγμα 6000 νοικοκυριών, το 57,3% δήλωσε ότι αντιμετωπίζει πρόβλημα στην αποπληρωμή των δόσεων στεγαστικού δανείου, το 66,7% στην καταβολή του ενοικίου, ενώ το 57,9% στην πληρωμή των λογαριασμών του (Τράπεζα της Ελλάδας, 2007).

Περπατώντας στου Ψυρρή, συνειδητοποίησα ότι αυτό που συμβαίνει τα τελευταία χρόνια στην περιοχή δεν είναι σε καμία περίπτωση μεμονωμένο φαινόμενο, ούτε παρενέργεια άλλων διαδικασιών. Αντίθετα, είναι απόλυτα ενδεικτικό της τάσης που διαμορφώνεται παντού γύρω μας: υπερτροφία του τριτογενούς τομέα στην Δύση – όπως και σε κάποια μέρη στην Ασία, αύξηση και υπερτίμηση κάποιων υπηρεσιών στις δυτικές κοινωνίες, απομάκρυνση της παραγωγικής δραστηριότητας στην περιφέρεια (της Αθήνας, της Ελλάδας, ή και της Ευρώπης), υποτίμηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, καθώς αυτές κρίνονται μόνο ως προς τα κέρδη που αποφέρουν, εμπορευματοποίηση του ελεύθερου χρόνου, έτσι ώστε να μην είναι και τόσο ελεύθερος, συρρίκνωση του ελεύθερου χώρου, έτσι ώστε να μην παρατηρείς την ανυπαρξία του, διατήρηση του «παλιού» στο μέτρο που αυτό είναι γραφικό. Ως προς το εργατικό δυναμικό, παρατηρείται η αντίστοιχη αποκέντρωση: οι παραγωγικές εργασίες που σχετίζονται με τα περισσότερα αγαθά πρώτης ανάγκης – κυρίως τα τρόφιμα, αλλά και τα ρούχα – πραγματοποιούνται είτε στην περιφέρεια της Ευρώπης, είτε εντός των συνόρων, αλλά από ανθρώπους που έρχονται από κάπου αλλού.

Τελικά, το κέντρο της Αθήνας αποτελεί μια μικρογραφία της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας: ο πυρήνας καταναλώνει χάριν – ή και εις βάρος – μίας περιφέρειας που παράγει, ενώ μέρος των πραγμάτων και των υπηρεσιών που καταναλώνει είναι κάθε άλλο παρά απαραίτητες: αυτό είναι το βασικό ρεύμα, το *mainstream*. Παρ' όλο που είναι πιο εμφανές και κάνει περισσότερη φασαρία, όντας σε μεγαλύτερη επαφή με τα ΜΜΕ, από τα κανάλια της τηλεόρασης, μέχρι τον ελεύθερο (;) τύπο – *free press* – δεν είναι το μόνο: ταυτόχρονα, πολλοί και πολλά δρουν προς διαφορετικές κατευθύνσεις, οργανωμένα και συλλογικά, μεμονωμένα και αυθόρμητα. Είναι σίγουρα ενδιαφέρον να παρακολουθεί κανείς την παραπάνω διαδικασία. Είναι ακόμα πιο ενδιαφέρον να συμμετέχει. Γιατί όπως είναι γραμμένο σε πολλούς τοίχους της πόλης, *όλα συνεχίζονται*.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβραμοπούλου Ε. και Καρακατσάνης Λ., 2001, «Διαδρομές της ταυτότητας: Από τη Δυτική Θράκη στο Γκάτζι», Αθήνα, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, <http://www.kemo.gr>.
- Ανυπόγραφο, 2007, «Ευκαιρίες κρυμμένες στα “γκέτο” της Αθήνας», *Καθημερινή*, 25/09/07.
- Ανυπόγραφο, 2007, «Οι ωραίες, παλιές συνοικίες με τα πολλά προβλήματα που ζητούν επίλυση», *Καθημερινή*, 02/05/07.
- Γ. Δ., 2007, «Πάνω από 20.000 ζούνε ήδη στην Ελλάδα», *Ελευθεροτυπία*, 18/08/07.
- Καιροφύλας Γ., 2000, *Η ιστορία της συνοικίας του Ψυρρή*, Αθήνα, Φιλιππούτη.
- Καλαντίδης Α., 2007, «Για μια πιο αυστηρή χρήση του όρου gentrification», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 13, σ. 158-172.
- Lefebvre H., 2007, *Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική*, Αθήνα, Κουκίδα.
- Μαραθού Χ., 2007, «Χώρου διάλογοι. Μια μεταναστευτική κοινότητα στο κέντρο της Αθήνας», *Αρχιτέκτονες*, τεύχ. 63, περίοδος Β, σ. 64-65.
- Νικολακοπούλου Β., 2007, «Προβλήματα των κατοίκων της συνοικίας του Ψυρρή», *Monumenta*, τεύχ. 1.
- Πολυχρονόπουλος Δ., 2007, «Όμορφα, επισφαλείς και ευάλωτοι δημόσιοι τόποι...», *Αρχιτέκτονες*, τεύχ. 63, περίοδος Β, σ. 56-57.
- Πουρναρά Μ., 2007, «Του Ψυρρή δεν έγινε το νέο Σόχο της Αθήνας», *Καθημερινή*, 21/01/07.
- Τζιριτζιλάκη Ε., 2007, «Το Remap KM και ο εκτοπισμός των κατοίκων στην περιοχί Κεραμεικός Μεταξουργείο», σε <http://www.nomadikiarxitektoniki.net/remap.html>
- Τράπεζα της Ελλάδας, 2008, «Δανεισμός και χρηματοοικονομική πίεση στα νοικοκυριά», σε <http://www.bankofgreece.gr>, 21/05/2008.

Ξενόγλωσση

- Bataille G., 1991, *The accursed share: An essay on general economy*, New York, Zone Books.
- Beriatos E. and Gospodini A., 2004, «Globalising urban landscapes: Athens at the 2004 Olympics», *Cities*, vol. 21, no 3, 187-202.
- Economist (The), 2006, *Pocket World in Figures*, London, Profile Books Ltd.
- Gospodini A., 2006, «Portraying, classifying and understanding the emerging landscapes in the post-industrial city», *Cities*, vol. 23, no 5, 311-330.
- Kalima R., 2001, «Beyond Gentrification», *Shelterforce*, 117, <http://www.nhi.org>.
- Keating D. and Kahn Mich, 2001, «Rent control in the new millenium», *Shelterforce*, 117, <http://www.nhi.org>.

PricewaterhouseCoopers LLP, 2008, «Precious Plastic 2008», σε www.express.gr, 15/01/2008.

Spectra Project, «Case Studies Urban 2: Mixed use, urban regeneration – Greece», σε <http://www.uwe.ac.uk/fbe/spectra/reports/wp3/urban2/u2grece.pdf>.

Ιστοσελίδες

<http://www.ellinikietairia.gr>

<http://www.esye.gr>

<http://www.feantsa.org>

<http://www.kyada.gr>

<http://www.nomadikiarxitektoniki.net>

<http://www.ntua.gr/archtech/d-c/synedrio%20dokimi/html/files/m2.htm>

<http://www.reconstruction.gr>

